

Фінансові аспекти діяльності Полтавського земельного банку: уроки історії

Краснікова О.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів і кредиту
Полтавської державної аграрної академії

У статті, підготовленій на основі як опублікованих джерел, так і тих, які зберігаються у Російському державному історичному архіві, проаналізовані фінансові аспекти функціонування Полтавського акціонерного земельного банку на рубежі XIX – XX ст., що дало можливість окреслити законодавчі принципи його фінансової діяльності, умови та загальні обсяги кредитування власників як земельних угідь, так і міської нерухомості. Встановлено факт абсолютної переваги земельної іпотеки над міською нерухомістю, питома вага якої у загальних обсягах виданих кредитних ресурсів була мізерною. Як виявилось у процесі аналізу фінансових результатів діяльності Полтавського земельного банку, які мав свої відділення не лише в українському регіоні, але й далеко за його межами (Кавказ і Середня Азія), саме земельна іпотека забезпечувала левову частку надходжень до його каси. Доведено, що основною умовою фінансової стабільності Полтавського земельного банку було не лише ефективне керівництво цією установою, але й розширення його відділень далеко за межами полтавського регіону та намагання тримати частину коштів у надійних столичних банках з іноземним капіталом.

Ключові слова: Полтавський земельний банк, іпотека, кредит, дворяни, селяни.

Краснікова О.Н. ФИНАНСОВЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛТАВСКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА: УРОКИ ИСТОРИИ

В статье проанализированы финансовые аспекты функционирования Полтавского акционерного земельного банка на рубеже XIX – XX вв., что дало возможность раскрыть законодательные принципы его финансовой деятельности, условия и общие объемы кредитования собственников как земельных угодий, так и городской недвижимости. Установлен факт абсолютного преимущества земельной ипотеки над городской недвижимостью, удельный вес которой в общих объемах выданных кредитных ресурсов был незначительным. Как оказалось в ходе анализа финансовых результатов деятельности Полтавского земельного банка, который имел свои отделения не только в украинском регионе, но и далеко за его пределами (Кавказ и Средняя Азия), именно земельная ипотека обеспечивала львиную долю поступлений в его кассу. Доказано, что основным условием финансовой стабильности Полтавского земельного банка было не только эффективное управление этим учреждением, но и расширение его отделений далеко за пределами полтавского региона и попытка держать часть средств в надежных столичных банках с иностранным капиталом.

Ключевые слова: Полтавский земельный банк, ипотека, кредит, дворяне, крестьяне.

Krasnikova O.M. FINANCIAL ASPECTS OF POLTAVA LAND BANK: HISTORY LESSONS

The article, prepared on the basis of sources that are published and kept in Russian State Historical Archive, deals with the analysis of financial aspects of functioning of Poltava Joint Stock Land Bank at the turn of XIX and XX centuries that enabled to define legislative principles of its financial activity, conditions and total crediting of both land and local real estate owners. The fact of an absolute superiority of a land mortgage over a local real estate, the specific gravity of which in total volumes of granted credit resources was tiny, has been established. In the course of the analysis of financial results of Poltava Land Bank activity, which had its branches not only in Ukrainian region, but far beyond its borders (the Caucasus and Middle Asia), it has been found out that the land mortgage ensured lion's share of its cash receipts. It has been proved that the main condition of the financial stability of Poltava Land Bank was not only the effective leadership of this establishment, but the expansion of its branches far beyond the borders of the region and attempts to keep a part of money in reliable capital banks with foreign capital.

Keywords: Poltava land bank, mortgage, credit, nobles, peasants.

Постановка проблеми. Для ефективного господарювання і, відповідно, успішної конкуренції на світовому ринку товарів і послуг не останнє значення має доступ безпосередніх товаровиробників до кредитних ресурсів. Якщо говорити про аграрний сектор, то для його представників важливі не лише доступ-

ність кредитів, але і строки їх повернення. Щоб, скажімо, продукція рослинництва потрапила на ринок, має пройти певний час (оранка, сівба, догляд, збирання, транспортування тощо). Отже, для сільськогосподарського товаровиробника велике значення має термін кредиту. На превеликий жаль у нашій

державі, на відміну, скажімо, від тих же країн Європейського Союзу, відсутні як дешеві кредити, так і можливість отримати їх на тривалий термін, як це було, наприклад, у нашій країні на рубежі XIX – XX ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В історико-економічній літературі за останні два десятиліття ця проблема вже отримала досить повне висвітлення у працях В.С. Стельмаха, І.І. Д'яконова, І.В. Сало, І.Е. Новікової, І.Г. Скоморович та низки інших авторів. Проте окремі питання цього багатогранного економічного сюжету висвітлені поки що недостатньо.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати фінансові аспекти (умови кредиту, його розмір, борги, прибутки та видатки) Полтавського земельного банку з часу його заснування і до припинення діяльності у 1919 р.

Матеріалом для дослідження стали протоколи засідань Правління та звіти банку за різні роки (як опубліковані, так і ті, що зберігаються у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), а також відповідні законодавчі акти та різноманітні статистичні видання Полтавського губернського земства. Методологічну основу статті становлять принципи об'єктивності, історизму та науковості у поєднанні із комплексним застосуванням аналізу, синтезу, систематичності, індукції і дедукції, аналогії і порівняння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після скасування у 1861 р. кріпосного права та інших реформ 60-х років XIX ст. на українських землях потреба в обігових коштах суттєво зросла, що стимулювало появу як приватних, так і державних земельних банків, адже тогочасні лихварі пропонували позики під неймовірні відсотки – від 50 до 1200% [1, с. 3]. Серед перших щойно згаданих іпотечних установ був і Полтавський акціонерний земельний банк, Статут якого було затверджено імператором 8 квітня 1872 р. [2]. Серед акціонерів банку з капіталом в 1 млн. руб. були відомий свого часу економіст І.В. Вернадський та голова Полтавської земської управи Л.П. Томара. Початок роботи банку залежав від міністра фінансів, який ухвалював відповідне рішення лише після того, як його засновники забезпечать реалізацію акцій на суму, не меншу за 25%, тобто 250 тис. руб. Лише у 1874 р. були завершені усі процедури відповідно до чинного законодавства і Полтавський земельний банк розпочав свою практичну діяльність. У Ста-

туті, неодноразово доповненому і зміненому, говорилося про те, що позики під заставу нерухомості можна було отримати не тільки у Полтавській, але і у Харківській, Чернігівській, Київській губерніях та у містах Бессарабської і Херсонської губерній (окрім Одеси), а також у містах Туркестанського краю. Було передбачено як довгострокові (до 61,8 року), так і короткострокові кредити (на 1–2 роки). За максимального терміну відсоток річних сягав 5, а разом з іншими доплатами (на рахунок запасного капіталу, дивіденди акціонерам і витрати з управління банком) відповідний відсоток сягав 8. Якщо довгострокові позики видавалися у вигляді цінних паперів (заставні листи), то короткотермінові – готівкою, а відсоток за ними визначався Правлінням банку, інформація щодо якого публікувалася у «Правительственном вестнике», «Полтавских губернских ведомостях», а також у «Вестнике финансов, промышленности и торговли» [3, с. 227]. Подальші зміни Статуту Полтавського земельного банку мали місце на початку XX ст., що дало змогу суттєво розширити географію діяльності цієї іпотечної установи та знизити відсоткові ставки. У роки столипінської реформи на кредит у цьому банку могли розраховувати також мешканці Волинської, Єреванської та Єлизаветпольської губерній, а також клієнти областей Самаркандської, Сирдар'їнської, Ферганської і Семипалатинської. Максимальний термін було продовжено до 66 років і 2 місяців при 4,5% річних [4, с. 52]. Звіти банку дають усі підстави для висновку про наявність тенденції до постійного зростання загальної суми виданих кредитів під заставу землі та міської нерухомості. Так, якщо у 1874 р. було видано позик на суму 9,8 млн. руб., то у 1892 р. відповідна цифра вже становила 30,7 млн. (ріст 333,3%). При цьому лівова частка припадала саме на заставу сільськогосподарських угідь: у 1874 р. на цю сферу припадало 7,3 млн. руб., тобто утричі більше, ніж застava міського нерухомого майна. Ще яскравішою постає перед нами картина з кредитами 1892 р., коли на міську нерухомість припало всього 0,4 млн. руб., тоді як, скажімо, Харківський земельний банк на міську нерухомість у 1892 р. виділив майже половину усіх кредитів: 18,9 млн. з усіх 40,2 млн. руб. [5, с. 70]. Порівнюючи загальну суму довгострокових і короткострокових кредитів, констатуємо факт незначного розміру останніх. У 1874 р., наприклад, їх було видано лише 46 тис., що становило не більше 1% усіх

кредитів. З роками їх сума зростала, проте питома вага короткострокових кредитів і надалі залишалася незначною: у 1892 р. – 576 тис. руб., тобто лише 5,2% від загальної суми [6, с. 13].

Акціонерні земельні банки дуже неохоче укладали кредитні угоди із сільськими станами через ризик неповернення належних коштів. Так, відомий в Україні харківський дослідник історії довгострокового кредиту В.Є. Кириченко підрахував, що загальний відсоток позичальників із числа селян у Полтавському банку, як і у низці інших подібних фінансових установ Російської імперії, не перевищував кількох відсотків – 2,6% [7, с. 104]. Іншою причиною незначної участі непривілейованих станів у купівлі з допомогою цього банку бажаної землі, на що сучасні дослідники майже не звертають уваги, було законодавче обмеження для селян купувати не більше 6 душових наділів (близько 15 десятин) в одні руки [8, с. 14], а також рекомендація віце-губернатора Полтавщини не видавати кредити тим селянам, які брали участь в аграрних заворушеннях 1905–1907 рр. [9, с. арк. 18]. Отже, клієнтами Полтавського акціонерного банку були, як правило, поміщики дворяни та купці, які з року у рік заставляли у ньому десятки тисяч десятин належної їм землі. У 1886 р., наприклад, цій іпотечній установі було запропоновано 56 644 десятини землі привілейованих станів, під заставу яких було видано 2 155 900 руб. кредиту. Та з часом земельні ресурси у дворян все ж таки вичерпувалися, переважно через неспроможність успішно господарювати. Так, через 15 років (1900 р.) економісти Полтавського банку зафіксували вже 25 524 десятин заставленої землі, що становило лише 45% від 1886 р. [10, с. 162]. Зіставляючи розміри річних відсотків за максимального терміну кредитів, переконаємося у тому, що вони були однаковими (5,25%) у Полтавському акціонерному та державному Селянському банках, і лише Дворянський банк міг у 1900 р. похвалитися нижчими ставками, які дорівнювали 5% [11, с. 183]. Хоча період кінця XIX ст. і характеризувався гострою аграрною кризою, хронологію якої російський дослідник Б.Н. Миронов свого часу окреслив 1882–1895 рр. [12, с. 51], проте Полтавський земельний банк з фінансового погляду почувався досить добре, приносячи своїм акціонерам щорічний прибуток. Про це свідчить, наприклад, постійне зростання як основного, так і запасного капіталу. У Полтавському банку в 1874 р., наприклад, основний

капітал становив 1 млн. руб., а у 1889 р. – майже удвічі більше – 1,8 млн. руб. Запасний капітал у 1874 р. взагалі був відсутній, тоді як у 1889 р. він вже становив майже мільйон рублів [13, с. 939]. Чистий прибуток по роках мав такий вигляд: 1885 р. – 375 447 руб.; 1886 р. – 425 583 руб.; 1887 р. – 457 076 руб.; 1888 р. – 410 583 руб.; 1889 р. – 365 583 руб.; 1890 р. – 418 351 руб.; 1891 р. – 491 076 руб.; 1892 р. – 510 720 руб.; 1893 р. – 552 461 руб.; 1894 р. – 607 462 руб. Отже, загальна сума прибутку за 10 років становила солідну цифру – 4 238 895 руб. [14, с. 95]. Фінансову стабільність банку не похитнуло навіть викрадення у 1912 р. шахрайським способом окремими службовими особами 200 000 руб. [15, арк. 24]. Проте немає жодних підстав говорити, що на рубежі XIX – XX ст. у Полтавському земельному банку, як, між іншим, і в інших тогочасних іпотечних установах, не було фінансових проблем. Одна з них – надто високі для незаможної категорії сільських мешканців відсоткові ставки та забюрократизованість процесу отримання бажаного кредиту. Так, для застави слід було, окрім відповідної заяви про бажання отримати кредит, надати банку ще й детальний план маєтку, підписаний землеміром, а також орендні угоди (в оригіналі чи завірені нотаріусом копії); акти на право власності або їх нотаріальні копії; кошти на витрати з огляду маєтку у розмірі четвертої частин відсотка від тієї суми, яку просить клієнт; шляхові і добові витрати оцінщика банку [16, с. 23]. Що ж до питання завищених, на думку окремих позичальників, відсотків за кредитом, то голова правління Полтавського земельного банку С.С. Хрулев у 1898 р. писав, що він є цілком обґрунтованим і не набагато вищим за аналогічні позики в Англії, Німеччині та США [17, с. 34]. Мали місце ситуації, коли деякі дворяни, що звикли до низьких відсотків та періодичного списання своїх боргів у Дворянському банку, зверталися до того чи іншого міністра фінансів з проханням вплинути на акціонерів приватних банків, щоб ті ухвалили щодо пільг відповідне рішення. Однак таке прохання задоволене не було через те, що, як сказано в офіційній відповіді, «у міністра фінансів немає права робити розпорядження стосовно приватних банків з приводу надання пільг позичальникам» [18, арк. 60].

На рубежі XIX – XX ст. з ініціативи міністра фінансів Миколи Бунге набула значного поширення практика проведення з'їздів представників усіх тогочасних банків імперії, на яких

ухвалювались рішення, що їх враховували у своїй повсякденній практиці не лише самі банки, але й Міністерство фінансів. Так, згідно з планом роботи першого з'їзду представників російських земельних банків, який відбувся у 1874 р., до числа першочергових питань, які слід було розв'язати банкірам, була віднесена проблема узгодженості «способів проведення торгів майна боржників», а також унормування «загальної системи оцінок та відповідності наданих позик реальній вартості майна, що його пропонували клієнти у якості застави» [19, с. 414]. З метою розширення фінансової бази акціонерних банків згадуваний раніше вже С.С. Хрулев на одному зі з'їздів виступив з ідеєю надати поряд із державними і приватним банкам право брати як заставу надільні селянські сільськогосподарські угіддя [5, с. 48], на що уряд з різних причин так і не пішов. Досить показовим з погляду фінансової стабільності Полтавського земельного банку був 1891 р., коли цілу низку центрально-чорноземних губерній вразила засуха, результатом якої було навіть голодування частини населення тогочасної країни. Із усієї суми наданих позичальникам кредитів (11 704 тис. руб.) станом на 1 січня 1892 р. борг банку становив порівняно небагато – 1 213 373 руб., або 10,3% виданих кредитів [5, с. 18]. З метою полегшення становища боржників у 1898 р. акціонерні банки провели нараду, на якій стояло лише одне питання: про конверсію, тобто заміну раніше випущених заставних листів у 5% на листи у

4,5%, що 11 березня того ж року було негайно затверджено міністром фінансів [20, арк. 54].

Фінансовій стабільності Полтавського земельного банку неабияк сприяло намагання його правління мати свої рахунки у великих тогочасних банках, де питома вага іноземного капіталу була досить помітною. Станом на 1 січня 1909 р., наприклад, його рахунки у Санкт-Петербурзькому міжнародному комерційному банку становили солідну суму – 1 205 552 руб. Окрім цього, у Санкт-Петербурзькій конторі Московського купецького банку зберігалось 55 009 руб.; Волзько-Камському комерційному банку – 35 490 руб.; у банку «Ліонський кредит» – 10 505 руб.; Північному банку – 11 832 руб. [21, арк. 184].

Найпоширенішим способом стягнення боргів є, як відомо, реалізація відповідного майна з аукціону, що було зафіксовано як у Статуті Полтавського банку, так і в інших тогочасних правових актах, включаючи і такий загальнодержавний, як «Устав кредитний» – складову частину «Собрания законов Российской империи». Відповідні оголошення час від часу з'являлися у таких офіційних виданнях, як «Полтавские губернские ведомости» [22]. У нашому розпорядженні є відомість щодо майна, яке було продане земельним банком з аукціону у Полтавському регіоні через борги у 1909 р. (див. табл.). Ця таблиця дає змогу дійти щонайменше двох важливих висновків. По-перше, серед безнадійних боржників були представники як привілейованих, так і непривілейованих станів. Серед позичаль-

Таблиця

Відомість щодо земельних угідь, проданих з аукціону Полтавським банком у 1909 р.

Повіти	Рік застави	Кількість десятин	Оцінка банку (руб.)	Загальна сума боргу на день торгів, руб.	Сума недоплати руб.	Сума коштів, виручених на торгах, руб.	Стани покупців
Кременчуцький	1897	10	1340	766	106	1800	козак
Роменський	1900	124	21200	11671	1205	2500	титулярний радник
Гадяцький	1899	54	4200	1741	330	5055	дворянин
Гадяцький	1884	9	840	323	840	1340	селянин
Гадяцький	1884	9	840	323	80	595	селянин
Кобеляцький	1903	63	8400	4898	1100	8800	присяжний повірений
Роменський	1900	18	2000	972	199	1240	інженер-технік
По губернії	–	287	38 820	20 694	3860	21 330	–

Джерело: Російський державний історичний архів. – Ф. 583. – Оп. 2. – Спр. 161: «Справа звітів і додаток до них Полтавського земельного банку (1904–1913 рр.). – Арк. 21.

ників фіксуємо також осіб, які безпосередньо не займалися сільськогосподарською діяльністю (представник судової гілки влади та інженер-технік). Інший висновок стосується дуже низької оцінки банком запропонованої як застава землі – лише 135,26 руб. за десятину, що становило близько 60 % її реальної вартості. Якщо загальна сума боргу становила 20 694 руб., то виручка за продані угіддя виявилася на 3% більшою – 21 330 руб. На глибоке переконання голови правління Полтавського земельного банку С.С. Хрулева, з боржниками слід співпрацювати лише згідно із законом, тобто не надавати їм додаткових пільг і списання усього боргу або його частини, як це практикували для своїх клієнтів із числа привілейованих станів керівники Дворянського банку, який міністр фінансів царської Росії кінця XIX ст. С. Ю. Вітте справедливо називав «напівблагодійною установою» [23, с. 155]. Пільговість та надмірна доступність довгострокового кредиту, на думку згаданого нами С.С. Хрулева, шкодить землевласникам, адже ті маєтки, які були обтяжені так званими «другими закладними», найчастіше розоряються, бо за рівня іпотечного боргу у 75% вартості маєтку його прибутки не можуть перекрити суми банківських платежів [17, с. 40].

Вітчизняні економісти кінця XIX – початку XX ст. були (за окремими винятками) переконані у тому, що приватні банки працювали ефективніше порівняно не лише з Дворянським, але і з Селянським. Так, автор ґрунтового дослідження історії Селянського банку Олександр Зак наводив як приклад ситуацією з кредитами 1889 р., коли Селянський банк мав 500 000 руб. збитку, тоді як Полтавський акціонерний банк, що видав значно менший обсяг позичок, отримав у тому ж таки році 575 277 руб. прибутку [24, с. 204]. Деякі економісти, як от професор Київського університету М.Х. Бунге, навіть пропонували перетворити в акціонерний Державний банк, що, на їхню думку, дасть можливість суттєво підвищити ефективність його кредитних операцій [25, с. 64].

Висновки із цього дослідження. З усього вищесказаного можна дійти висновку про очевидну ефективність із фінансової позиції діяльності Полтавського земельного банку навіть в умовах аграрної кризи кінця XIX ст. Таким чином, є усі підстави говорити не лише про можливість, але і про доцільність форму-

вання в Україні після скасування постанови Верховної Ради про заборону продажу сільськогосподарських угідь земельних банків. Аксиомою є те, що земельні банки можуть успішно функціонувати лише в умовах наявності ринку землі, адже спроба створення у 1990 р. Харківського акціонерного, як і державного (у 2012 р.) земельних банків закінчилася, як відомо, невдачею саме через відсутність права власників землі заставляти її у банках як гарантію повернення кредиту. Як свідчить історичний досвід, лише земельна іпотека забезпечує позичальникам доступ до кредитних ресурсів під низькі відсотки, про що сьогодні може тільки мріяти український фермер чи власник особистого селянського господарства. А хіба країни Європейського Союзу, де існує ринок землі вже багато років, не є прикладом для наслідування, адже там власник землі сільськогосподарського призначення може отримати кредит (як от у Франції) навіть під 2–3% річних? Інший урок історії полягає у тому, що боятися скупки в умовах ринку землі вітчизняних угідь іноземцями немає жодних підстав, бо ж на Полтавщині з її всесвітньо відомими чорноземами на початку XX ст. іноземці купили лише 0,09% землі [26, с. 25].

Для забезпечення доступу безпосередніх товаровиробників до дешевих кредитів важливо, як свідчить той же досвід Полтавщини кінця XIX – початку XX ст., щоб на ринку землі був представлений не один земельний банк, а кілька, що забезпечить формування в регіоні конкурентного середовища, тоді як будь-яка монополія має своїм наслідком непомірне зростання вартості товарів і послуг. Ще одна теза на користь іпотеки полягає у її впливі на формування вартості земельних угідь, що для їх власника похилого віку з 5–10 гектарами має неабияке значення, адже сучасний орендар-монополіст платить юридичному господарю незначну компенсацію за користування землею, тоді як продаж вищезгаданої площі поміг би німечній людині отримати значні кошти для безбідного існування. У США, наприклад, один гектар землі коштує сьогодні не одну сотню тисяч доларів: у 1986 р. – 661 тис. [10, с. 94]. І, нарешті, останній факт для опонентів ринку землі. Він стосується того, що не випадково, очевидно, є відсутність його саме у найвідсталіших з економічного погляду країнах, таких як Куба, КНДР, Венесуела, Конго та інші. Не хотілося б, щоб у цьому сумному списку перебувала й Україна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / Н. Катаев. – М.: Типо-литогр. В. Рихтер, 1902. – 43 с.
2. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного банка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. XLVII. – СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1872. – № 50708.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1897. – № 42. – 233 с.
4. Справочная книжка Полтавского земельного банка. – Полтава: Электр. типо-литогр. преимн. Дохмана, 1911. – 55 с.
5. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Устав акционерных земельных банков с разрешением вопросов, возникших на практике его применения. Второе перераб. и дополн. изд-е. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1886. – 512 с.
6. Статистика долгосрочного кредита в России. Вып. 2. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. – 15 с.
7. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження / В. Є. Кириченко. – Х.: Контраст, 2010. – 688 с.
8. Закон об изменениях и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении // Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. За июнь 1910 года. – Полтава: Типо-литогр. губерн. Правления, 1910. – С. 3–15.
9. Державний архів Полтавської губернії. – Ф. 123 (Полтавський губернатор). – Оп. 1. – Спр. 2: «Про купівлю ділянок землі з маєтків Худоліїв у Лохвицькому повіті». – 29 арк.
10. Андреева Н.М. Сельское хозяйство США (технология, организация, аграрная политика) / Н.М. Андреева. – М.: Наука, 1993. – 159 с.
11. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана и Л. Т. Фришберга, 1902. – 858 с.
12. Миронов Б.Н. Движение хлебных цен в России в 1801–1914 гг. / Б. Н. Миронов // Вопросы истории. – М., 1975. – № 2. – С. 45–57.
13. Банки // Энциклопедический словарь. – Т. 4. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Семеновская типо-литогр., 1891. – 946 с.
14. Акционерное дело в России. Т. 2: Статистика акционерных предприятий. Вып. 1. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. – 1298 с.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 1. – Спр. 3096: «Справа про різних осіб, які отримали шляхом підробки 20000 рублів з Полтавського земельного банку». – 24 арк.
16. Устав Полтавского земельного банка. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1899. – 47 с.
17. Хрулев С.С. Наш ипотечный кредит (Опыт статистического выяснения состояния владения в зависимости от его задолженности) / С.С. Хрулев. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1898. – 126 с.
18. Державний архів Одеської області. – Ф. 305 (Бессарабсько-Таврійський земельний банк). – Оп. 1. – Спр. 3: «Щодо різної переписки з Міністерством фінансів». – 88 арк.
19. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Устав акционерных земельных банков с разрешением вопросов, возникших на практике его применения. Второе перераб. и дополн. изд-е. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1886. – 512 с.
20. Російський державний історичний архів. – Ф. 583 (Особлива канцелярія з питань кредиту Міністерства фінансів). – Оп. 2. – Спр. 1250: «Журнали і Статути земельних банків». – 76 арк.
21. Російський державний історичний архів. – Ф. 583. – Оп. 2. – Спр. 1141: «Звіти Полтавського земельного банку за 1904–1908 рр.». – 226 арк.
22. Полтавские губернские ведомости. Офіційна урядова газета (1838–1919 рр.). – 1906. – 18 февраля.
23. Замечания министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения // Исторический архив. – М., 1957. – № 4. – С. 125–155.
24. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 / А. Н. Зак. – М.: Т-во Скоропечатня А.А. Левинсон, 1911. – 607 с.
25. Кауфман И. Обзор проектов, вышедших в 1861–1878 гг. по вопросу о преобразовании кредитной системы в России / И. Кауфман. – СПб.: Б. И., 1878. – 77 с.
26. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. – Полтава: Электр. типо-литогр. И.А. Дохмана, 1904. – 366 с.